



kitap eleştirisi

Anthony Giddens (2000) Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi
çev. Ü. Tatlıcan, İstanbul: Paradigma.

Anthony Giddens'in Çağdaş Eleştirisi

A. Ekber Doğan

Başta, sosyoloji, metodoloji, siyaset bilimi, kentleşme olmak üzere sosyal bilimlerin pek çok alanıyla ilişkili ve geniş bir ilgiyle karşılanan onlarca yapıtı bulunan Anthony Giddens 1970'lerden beri Batı Avrupa'da sosyal teori alanının önemli otoritelerden biri sayılmaktadır. Üretken ve etkili bir sosyal bilimci olarak Giddens'ı önemli kılan birkaç özelliği daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Fabiancı sosyalistlerce yüzyılın başlarında kurulmuş bulunan ve alanının en saygın okullarından biri olan Londra Ekonomi Okulu'nun (LSE) şu anki rektörü olması iken, ikincisi, İngiltere'nin önemli yaynevlerinden Polity Press'in ve *Theory and Society* dergisinin sahibi olmasıdır. Kartvizitindeki bu sıfatların yanında, Giddens'in adı, *Üçüncü Yol* konusunda Tony Blair, Bill Clinton gibi emperyalist ülke liderlerine yaptığı danışmanlıklardan sonra daha da popülerleşmiş ve toplum bilimleri kürsülerinin yeni bilgilerinden biri haline gelmiştir.

İleri kapitalist ülkelerde 1945'lerden beri geçerli olan; genişleyen ekonomi, güçlü sendikalar, etkin sosyal demokrat partiler, yüksek ücretler üzerine kurulu bulunan denge; 1970'lerin ekonomik krizinin ardından bozulma sürecine girmiş ve neo-liberal politikalarla, esnek üretim teknikleriyle, sosyalist blok ülkelerinin birer birer kapitalizme dönüşüyle yerle bir olmuştur. Giddens, böyle bir konjonktürün ürünü olan 'küreselleşmeyi' olumlayan ana akım sosyal bilimcilerin başında gelmektedir. Sermayenin hareket ve değerlenme alanı ile hızını artıran 'küreselleşme'yi, neo-liberal yeniden yapılanma süreciyle ilişkisini göz ardı ederek ele alan Giddens; onu, teknolojik gelişmelerin sonucunda açığa çıkan çelişkisiz ve alternatifsiz bir dönüşüm süreci olarak sunmaktadır. Ne var ki, Giddens gibi TINA'cı (*There Is No Alternative-Alternatif Yok*) tüm ideologların atıp tutmalarına karşın, bu sürecin içerdiği çelişki ve direniş potansiyelleri kendisini 1998 Uzakdoğu ve Rusya ekonomik krizleriyle, Seattle, Prag gibi gösterilerle, son yıllarda onbeş Avrupa Birliği ülke-

sinin ondördünde sosyal demokrat hükümetlerin iktidara gelmesiyle ortaya koymuştur. *Socialist Register* dergisi editörlerinden Leo Panitch'in de işaret ettiği gibi, 'küreselleşme'nin doğurduğu bu sonuçlarla Üçüncü Yol arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır (1999:39).

Giddens'in, geliştirilmesinde büyük pay sahibi olduğu Üçüncü Yol siyasetine bakıldığında bu politika önerisinin sosyal demokrasiyi tanımlayıcı geleneksel çizgisinden sapırdığı, politikalarından uzaklaştırdığı görülmektedir. "Sol ve sağın ötesinde olduğu" gibi apolitik bir iddiayla sol bir çizgiden merkeze doğru kayışı ifade eden Üçüncü Yolla birlikte, refah devletinden ve ulusal kalkınmacılıktan vazgeçen sosyal demokrasi, sermayenin gözüne gireyim derken siyaseten bindiği dalı kesen bir konuma düşmektedir. Başka bir deyişle, Üçüncü Yol, sosyal demokrasiyi muhafazakar politikacıların (*Reagan, Thatcher, Kohl*) iktidarda bulunduğu 1980'li yıllar boyunca uyguladıkları yeni sağ politikalara ve neoliberal yeniden yapılanma sürecine -şimdilerde küreselleşme diye adlandırılan yeni dünya düzenine- uyarılama işlevi gören bir politika önerisi olarak nitelendirilebilir⁽¹⁾.

Giddens'in Üçüncü Yolla birlikte popülerleşmesi Türkiye'de kendisini; kimisi ilk kez 20-25 yıl önce basılmış olan kitaplarının birbiri ardına, 'bit pazanına nur yağması' misali Türkçe'ye çevrilip yayımlanmasıyla⁽²⁾, akademide kendisine artan sıklıkta göndermede bulunulmasıyla, çeşitli dergilerde söyleşileri ve yazılarının çıkmasıyla dışarı vurmaktadır. Kitap, makale ve söyleşileri sosyal demokrat, liberal, sol liberal (radikal demokrat), İslamcı geniş bir yayıncı çevre tarafından dolaşıma sokulan Giddens'in düşüncelerine gösterilen derin ilgi bu sosyal bilimcinin değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bir kitap eleştirisi niteliğindeki bu çalışmada, Anthony Giddens'in *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi* (bundan sonra *TMÇE* olarak anılacaktır) adlı kitabı tarihsel materyalizme getirdiği eleştirilerin kuramsal temelini ve kavramsal çerçevesini oluşturup sunduğu ilk beş bölüm üzerinde odaklaşılarak (kitabın bütünü de göz ardı edilmeden) değerlendirilecektir⁽³⁾.

TMÇE'nin Kavramsal Çerçevesi ve Eleştirilerinin Değerlendirilmesi

Genel Olarak TMÇE

Genellikle yorumsamacı ve anti-Marksist kitaplar yayımlanmasıyla bilinen *Paradigma Yayınları* tarafından basılan Giddens'in *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi* kitabının ilk baskısı 1981 yılında İngiltere'de yapılmıştır⁽⁴⁾.

Giddens'in bu kitabı, orijinali 1979'da yayımlanan *Central Problems in Social Theory*'nin (*Sosyal Teoride Merkezi Problemler*) bir devamı niteliğindedir. Bu nedenle, TMÇE'yi daha iyi anlamak için sözü edilen kitapta geliştirilen teorik düşüncelere de bakılmalıdır. Yapısalcı düşüncenin ana akımlarının eleştirildiği ve bir eylem teorisinin geliştirildiği kitap, toplumsal teoriyi yeniden yapılandırma girişimi olarak değerlendirilebilir. Kitapta Giddens, görüşlerini 'yapılaşma teorisi' ve zaman-mekan ilişkilerinin sosyal teorinin merkezine konulması gerektiği savı üzerinden geliştirmiştir. Giddens bu kitabında geliştirmeye başladığı yapılaşma teorisiyle, 'praksis'i ve 'toplumsal yeniden üretim'i -sürekli akış halindeki bir hareket olduğunu söylediği- zaman ve mekanda yeniden kavramlaştırma çabasına girişmiştir. Ona göre, bu sayede toplumsal teorinin gereksinimi olan özne ile yapının ve özellikle nesnellüğün diyalektik etkileşimi yakalanabilecektir (Giddens, 1979:2). Giddens bu savlar üzerinden Marksizmle başlattığı polemik TMÇE ile sürdürmüştür. Nitekim, 1982 yılında yapılan *Symposium on Giddens* (Giddens Üstüne Sempozyum) başlıklı toplantıda, Giddens bu çalışmalarının amacını Marksizmin yapıbozumu üzerinden sosyal teorinin yeniden yapılandırılması olarak açıklamıştır (Giddens, 1982:63,107).

Thompson'un ifadesiyle "Marx ve Engels'in ilk doğan entelektüel çocukları" olan tarihsel materyalizmi (Thompson, 1994:36) terk edilmesi gereken bir teori olarak mahkum eden, ancak onların ikinci çocukları olan emek-değer teorisini oldukça önemli bulduğunu belirttiği TMÇE kitabıyla Giddens, ilk anda Anglo-Sakson Marksistleri arasında bir şaşkınlığa yol açmıştı. Marks'ın kimi argümanlarına (kapitalist emek sürecinin analizi, emek-değer teorisini kullanması) kimi Marksistlerden daha yakın olduğu izlenimi veren Giddens'in ortaya attığı eleştirileri yanıtız bırakmayan Callinicos (1985) ve Wright (1983) bile TMÇE'yi farklı ve önemli bir kitap olarak karşılamıştı. Ne var ki, Giddens'in bu kitabındaki non-Marksist (Marksist olmayan) görüşlerin, sonraki *Beyond Left and Right* (1994), *Üçüncü Yol; Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi* (2000) gibi yapıtlarında, Marksizmin bütünüyle reddedildiği anti-Marksist bir yaklaşıma evrildiği görülmektedir.

Dünya tarihinin önceki evreleri ile bağlantılı olarak, kapitalizmin ortaya çıkışı ile ilgili olgular üzerinde odaklaştığını belirttiği kitabında Giddens'in tarihsel materyalizm eleştirisi, bu materyalist tarih kavrayışının birbiriyle bağlantılı üç tezi üzerinden yükselmektedir. Giddens geçersizleşmiş kabul ettiği ya da yanlış bulduğu söz konusu tezleri: insan toplumları tarihinin üretici güçlerin ilerleyici büyümesine göre anlaşılabilirliği tezi, şimdiye kadar varolan tüm toplumların tarihinin sınıf mücadeleleri tarihi olduğu tezi ve Marx'ın toplumların evrimi şemasının⁽⁵⁾ dünya tarihinin analizinin savunulabilir bir temelini oluşturduğu tezi biçiminde sıralamıştır (Giddens, 2000: 2)⁽⁶⁾.

Giddens'a göre, tarihsel materyalizm, yalnızca ufak parçaları Marx'ın çeşitli yazılarından seçilip çıkarılabilecek bir insan praksi teorininin daha soyut unsurlarını somutlaştıran bir şey olarak ele alınırsa bir değer taşır (2000:2). Diğer eleştiriler bir yana, onun sosyal teoriye katkı yapan bir unsur olarak olumladığı praksisle ilgili bu nokta bile tartışmalıdır. Çünkü, Giddens'ın önerisi, Gramsci'nin praksis felsefesi diye adlandırıldığı Marksist teorinin toplum-bilimsel odağını oluşturan bir öğretiyi, yeni bir praksis teorisinin somutlanması amacıyla parçalayarak seçme-ci biçimde kullanmaktır. Giddens'ın praksis konusunda kitabının ikinci bölümünde daha açık biçimde sunduğu görüşleri praksis'i tarihsel materyalizmin materyalist öğeleri ile birlikte ele almadığı, bilme-eyleme ilişkisini dolaysız bir özdeşleşme biçiminde bir kavrayışla geliştirdiği için hatalıdır. Buna ek olarak, hepsi insan toplumlarının tarihine bir bakış yöntemi bütününe birbirine geçmiş yönlerini böyle parçalayarak ele alan Giddens, bunların kitaptaki temel iddiaları olduğunu belirtmektedir. Yazar bu iddialar üzerinden giderek, tarihsel materyalizmin özünü oluşturan üretim tarzının genelde belirleyici olduğu ekonomik (alt) yapının toplumun gerçek temeli olduğu savını çürütmeye çalışmaktadır. Nitekim, Giddens bunu kitabının önsözündeki şu sözlerle dışa vurmaktadır: "Her şeyden önce, bu kitabın büyükçe bir bölümü 'üretim tarzı' kavramının şu ya da bu şekilde kullanışlı bir araç olduğu fikrine karşı saldırı içermektedir" (2000:7).

Kavramsal Çerçeve ve Eleştiriler

Sosyal Teoride Merkezi Problemler kitabında ortaya attığı ve Giddens'ın genel toplumsal yapı ve aktör teorisi olan yapılaşma teorisi, Wright'ın da belirttiği gibi karmaşık ve anlaşılması güç bir reçetedir (Wright, 1983: 12). İyi bir sosyal teori neleri kapsamalı diyerek yazılan ve on temel özellik üzerinden çerçevesi çizilen yapılaşma teorisi, zaman ile mekanın arasına disipliner bir çizgi çekmenin ve zamanı artzamanlı ya da toplumsal değişme ile denk görmenin mantığını reddetmekte, zaman-mekan ilişkilerini toplumsal sistemlerin kurucu özellikleri olarak benimsemektedir (2000: 31-32). Giddens geliştirdiği bu 'teori'den hareketle, yapısalcı ya da ilişkisel Marksistlerin 'gerilim ve çelişkileriyle anlamlı bir bütün olarak toplum' anlayışını eleştirmektedir. Ona göre bu anlayış, toplumsal sistemleri an ve bütün içinde almayı, egemenlik yapılarının varlığını kabul etmeyerek, ekonomik altyapıyı son kertede ya da genel olarak belirleyen öge olarak kabul ederek, işlevselci bir tona sahip olmaktadır.

Her ne kadar belli Marksist yaklaşım ve üretimlerin belli işlevselci yanlar taşıdığı, işlevselci kategori ve açıklamaların aşırı ölçüde kullanıldığı 1970'lerden beri Marksistler arasında da tartışılmakta ise de, Gid-

dens'in getirdiği toplumsal sistemleri an ve bütün içinde almamak, egemenlik yapılarının varlığını kabul etmemek suçlamaları haksızdır ve hiç de çağdaş değil, artık eskimiş eleştirilerdir. Giddens bu noktada, toplumsal bütünün parçalarının toplumsal sistemin olumsal olarak yeniden üretimiyle birbirine bağlandığını savlamaktadır.

Yapılaşma teorisinde, toplumsal sistemin söz konusu olumsal yeniden üretimi ise yapı-aktör etkileşimiyle gerçekleşmektedir (2000:28). Bu noktada Giddens, geliştirdiği yapının ikiliği kavramıyla özne-nesne dikotomisini aştığını iddia etmektedir. Ne var ki, -yapılaşma teorisinin üçüncü özelliğinde- yapıyı kavramlaştırırken onun toplumsal pratiğin yalnızca ikincil görünümü olabileceğini, bilgi sahibi insan öznelerin yaratıcı müdahalesine bağlı olduğunu söyleyerek, aktör-yapı ikileminde fiilen aktör kutbuna yerleşmektedir (Giddens, 2000: 28; Habermas, 1982: 286).

Giddens'in özne-nesne dikotomisi olarak koyduğu, ancak tüm iddialılığına rağmen aşamadığı görülen sorunun üstesinden ancak, düşünce ve varlığın maddi birliğine dayanan ve 'evrensel iç bağıntıların bilimi' olan diyalektik materyalist bakış açısı ve onun praksis anlayışıyla gelinebilir. Bu bakış açısının en özlü ifadelerinden biri Marx'ın, "İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde yaparlar" (1990:13) sözüdür. Kendi istediği değil, hazır bulduğu koşullar içinde etkinlikte bulunan ve gerçekliğin ne olduğunu kendi gerçekliği kadar bilebilen insan tarihin öznesidir ve maddi gerçekliği değiştirirken kendisi de değişir.

Yapılaşma teorisinin açıklandığı birinci bölümün ardından Giddens, ikinci bölümde tarihsel materyalizm eleştirisini zamansal-mekansal ilişkilerin toplumsal sistemlerdeki eklemlenişinin önkoşulu kabul ettiği gücün oluşumuyla geliştirmektedir. Ona göre, güç ve egemenlik yapıları Marx tarafından doyurucu biçimde teorize edilmemiştir. Bu durum Marx'ın tarihsel analiz şemasının, yani tarihsel materyalizmin sınırlılıklarının bir sonucudur (2000:4). Burada Giddens, birinci bölümde açıklamaya çalıştığı ve özne-yapı ikiliğinde özneci konuma düştüğü yapının ikiliği kavramı çerçevesinde egemenlik-güç ilişkisini ele almakta ve 3., 4. ve 5. bölümlerde tarihsel materyalizmin tarihsel gelişim şemasına karşı geliştireceği yeni bir tarihsel gelişme teorisinin alt yapısını kurmaya çalışmaktadır.

Giddens'a göre insan failinin dönüştürücü kapasitesi, yani aktörün olayların akışını kendi yönüne çevirecek biçimde müdahil olma yeteneği olarak anlaşılması gereken güç (2000:4,30), insanların maddi dünya (tahsis kaynakları) üzerindeki ve toplumsal dünya (otorite kurma kay-

nakları) üzerindeki egemenliğini içeren egemenlik yapıları içinde ve bu yapılar aracılığıyla oluşmaktadır (2000:99). Giddens güç ilişkilerinde kullanılan ve yeniden inşa edilen kaynakların yapılaşmış dengesizliklerini gösteren egemenliğin (2000:54), hangi tip kaynağın eşitsiz olarak dağıtıldığına bağlı olarak başlıca iki temel kaynağı bulunduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda, birer egemenlik kurma (hakimiyet sağlama) biçimi olan bu kaynaklar; çevrenin maddi özellikleri, maddi üretim ve yeniden üretim araçları ve üretilmiş nesnelere oluşan tahsis kaynakları ve toplumsal zaman-mekan organizasyonu, insan bedeninin üretimi/yeniden üretimi, insanların yaşam fırsatlarının organizasyonundan oluşan otorite kurma kaynaklarıdır (2000:56).

Kaynakların asimetrik dağılımının dışı vurumu olarak zamansal-alansal uzaklaşma (zaman-mekan mesafeleşmesi)⁽⁷⁾ her toplumdaki güç ve egemenlik biçimlerini belirlemektedir (2000: 98-99). Güç ve egemenliğin (hakimiyetin) insanların toplumsal yaşamları içine işlediğini savlayan Giddens, tezinin (tarihsel gelişme teorisinin) ana çizgisini şöyle sunmaktadır: "Güç, egemenlik yapıları içinde yer alan tahsis ve otorite kurma kaynaklarına özgü dönüşüm/dolayım ilişkileri aracılığı ile oluşturulur" (2000:99). Ona göre tarih, bir zaman-mekan mesafeleşmesi sürecidir. Bu süreç, göçebe kabilelerden başlayarak yüksek düzeyde hazır bulunmuşluğun zaman içinde yitilmesiyle yaşanmıştır.

Bu teori çerçevesinde toplumları sınıflı ve sınıflara-bölünmüş diye ayıran Giddens, her iki kategoride de sınıfların bulunduğunu ancak, kapitalist olmayan bütün uygarlıkların toplumsal yapısını anlatırken kullandığı sınıflara-bölünmüş toplumlarda 'sınıfsal analiz söz konusu toplumların organizasyonlarının temel yapısal ilkesini belirlemede bir temel olarak hizmet etmediği toplum biçimlerini anlattığını' öne sürmektedir (2000: 116). Ona göre yalnızca kapitalizm bir sınıflı toplum biçimidir. Çünkü kapitalizmden önce otorite kurma geçerli egemenlik kurma biçimiymiş (2000:99), kapitalizmde egemenliğin kaynağı tahsis etme biçimliydi (2000:5, 116). Bu nokta Giddens'in tarihsel materyalizm eleştirisinde merkezi önemdedir çünkü böylece, üretici güçlerin gelişim düzeyi yerine kullandığını belirttiği tahsis kaynaklarının birikiminin tüm temel toplumsal değişme süreçlerinin itici gücü olduğunu ileri sürmenin yanlışlığını ortaya koyduğunu savlamaktadır. Bu teorisiyle Giddens, ekonomik ya da 'sınıf indirgemeci' bir teorinin yerine, yine sınıfların varlığını kabul eden ama, -kendisinin 'zaman-mekan mesafeleşme düzeyi' dediği- 'güç ve egemenlik biçimleri indirgemeci' bir tarih ve toplum teorisi geliştirmektedir.

Giddens TMÇE'deki amaçlarından birinin de tarihsel materyalizmin tarihsel evrim şeması özelinden hareketle toplumsal teorideki bütün ev-

rimci düşünce biçimlerinin yanlışlığını göstermek olduğunu belirtiyor. Ona göre, üretici güçlerin tarih içerisinde sürekli gelişmek yönünde bir genel eğilime sahip olduğu, bu nedenle tarihsel materyalizmin temel aldığı üretim güçleri ve ilişkileri diyalektiğinin tarihsel gelişme analizi için genel düzeyde uygulanabilir bir temel oluşturduğu tezi eldeki verilerle yanlışlanmıştır (2000: 95-6). Ne var ki dikkat çekici olan, Giddens'in bu konuda gönderme yaptığı çalışmaların büyük ölçüde ilkel toplumlar üzerine olmasıdır⁽⁸⁾. Örneğin, Giddens'in bu konudaki eleştirilerinin önemli bir kısmı, Gordon Childe'in ilkel toplumları tarihsel materyalist bir çerçeveden inceleyen *Man Makes Himself* (İnsan Nasıl İnsan Oldu) ve *The Urban Revolution* (Kentsel Devrim) başlıklı kitapları üzerinedir. Giddens, Childe'a yönelik eleştirilerini gerekçelendirirken Jane Jacobs'un Çatalhöyük kenti üzerine yaptığı *The Economy of Cities* (Kentlerin Ekonomileri) kitabını kendine dayanak almıştır⁽⁹⁾ (Giddens, 2000: 104-106). Jacobs'un kitabından yararlanılarak TÇME'nin 104, 105, 106, 107'nci sayfalarında yazılanlar, avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan toplulukların, nitel bir dönüşüme uğramadan, artık biriktirme olanağına eriştiği, yerleşik hayata geçtiği, hatta Çatalhöyük gibi işbölümü ve uzmanlaşmayı (en azından kafa ile kol emeği, kırsal ve kent arasında) ön gerektiren kentleri oluşturduğu anlamına gelmektedir. Giddens'in eleştirisi (yapıbozum) amacıyla savunduğu bu türden "özgün" fikirlerin toplandığı dördüncü bölümde, yazının ortaya çıkışı ile ilgili ortaya attığı iddia da değinilmeden geçilecek cinsten değildir. Giddens burada, yazının üretici güçlerin gelişmesinin ortaya çıkardığı bir olgu olarak değerlendirilmesine karşı kendi tarih teorisine uygun olarak; "yazma, her yerde dolaysız bir saklama biçimi olarak, yani büyüklüğü artan toplumların yönetimiyle ilişkili bilgiyi kayıt aracı olarak ortaya çıkmış gibi görünmektedir," gibi aynı zamanda ('görünmektedir' diye bitirmesinden dolayı) biraz muğlaklık da içeren bir cümle kullanıyor (2000:102). Halbuki, 1983'te yayımlanan bir derleme kitapta D. Schmandt-Besserat'ın *The Earliest Precursor of Writing* (Yazının En Erken Habercisi) başlıklı makalesinde bir kez daha yazının kökeninin, neolitik çiftçiler tarafından yiyecek stoklarının çetelesini tutmak amacıyla yazdıkları tabletler olduğunu ortaya koyulmuştur (aktaran Callinicos, 1985:150). Kapitalizm öncesi sınıflı toplumlarla ilgili olarak yapılan ve üretim tarzı ve toplumsal sınıflar gibi tarihsel materyalizmin temel kavramlarının açıklayıcılığını ve kullanılabilirliğini bir kez daha ortaya koyan G. E. M. Ste Croix'in *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi) adlı çalışması adeta Giddens'a bir yanıt olma niteliği taşımıştır (1981).

Giddens'in önerdiği tarihsel değişim modeli; 'uğraksal geçişler' ve 'zaman-uzam köşeleri' terimlerine dayanmaktadır. Gellner'den aldığını belirttiği (Giddens, 2000:88) 'uğraklar' kavramının belirli yön ve biçime sa-

hip olan ve belirli yapısal dönüşümlerin gerçekleştiği süreçleri anlattığını belirten Giddens, bunların kabile topluluklarının sınıflara-bölünmüş toplumlara -ya da tersine- dönüşmeleri gibi geçişleri içerdiğini belirtmektedir (2000: 23). Evrimcilikten sakınmak için belirtilen "ya da tersine" şerhine rağmen, burada ve kitabın genelinde bir tarihsel evrimin kendisi boy vermektedir. Başka bir deyişle, Giddens'in zaman-mekan mesafelenmesi süreci olarak tarih anlayışı, zamanın ve mekânın artan oranda yayıldığı, (dolaysız) hazır bulunuşluğun yavaş yavaş yitirildiği ve kabile toplumları—sınıflara bölünmüş toplum—kapitalist toplum diye giden (2000:171) evrimci bir teoridir⁽¹⁰⁾. Buna, kitabın hiçbir yerinde sınıflara-bölünmüş toplumlardan kabile toplumuna doğru bir geçişten bahsedilmediği bilgisini de eklemek gerekiyor.

Zaman-uzam köşeleriyle uğraksal geçişlerde (farklı) toplum tiplerinin varlığından söz eden Giddens, bu yaklaşımın, toplumsal değişimin bir toplum tipinden diğerine geçişi kabul eden bir evreler anlayışına dayanan evrimci tarih anlayışlarından kurtulmayı sağlayacağını belirtmektedir. Kendisi bu noktada da hatalı bir yaklaşım sergilemekte, 1970'lerde Marksist iktisatçıların geliştirdiği eklemleme teorisinin anlattığı bir durumu, kavram türetme merakının ürünü olan "zaman-uzam köşeleri" adı altında tarihsel materyalizmi eleştirmek için kullanmaktadır. Her toplumda bir hakim üretim tarzının ve ilişkisinin yanında, ona eklenmiş yeni ya da eski üretim tarzlarının da bulunduğunu benimseyen eklemleme yaklaşımına göre, her tarihsel toplumun belirli bir dönemdeki yapısı, üretim tarzlarının eklenmiş bir versiyonu olarak tezahür eder. Ayrıca Giddens'in zaman-uzam köşelerini açıklarken ima ettiği teleolojik (ereksel) evrimcilik biçiminin, tarihsel materyalizmle ilişkisi bulunmadığını da altını çizerek belirtmek/hatırlatmak gerekiyor. Üretici güçler-üretim ilişkileri arasındaki ilişki ve çelişkilere ve sınıflar mücadelesine dayanan, bu nedenle de her şeyin zamanda ve mekânda sürekli bir değişim içinde bulunduğunu savunan tarihsel materyalizm, tarihsel gelişmeyi ve toplumsal değişmeyi süreklilik ve kopuş (evrim ve devrim) diyalektiği içinde, devrimci bir tarzda görmektedir.

Kitabın "Mülkiyet ve Sınıflı Toplum" başlıklı beşinci bölümünde sınıfların kökeni ve tanımlanması, artık değere el konulmasını kapitalizm öncesinde sömürüden ayrı bir şey olarak değerlendirmesi ve işçi sınıfı-kapitalist arasındaki ilişkiyi karşılıklı ihtiyaç olarak koyması gibi noktalar da oldukça eksik ve taraflıdır. Giddens, bir kişi ya da grubun üretim araçları üzerinde bir kontrole sahip olmadan, başka araçlarıyla artık ürüne el koyduğu toplumların sınıflı toplumlar sayılamayacağını, burada özel mülkiyet sahipliğinin değil, otorite kurma kaynaklarının kullanımının belirleyici olduğunu belirtmektedir. Sınıf kavramını; malın özel mülkiyeti tarafından yaratılan parçalı hakimiyet biçimleri olarak oldukça dar bir şe-

kilde tanımladığı için de, tek sınıflı toplum tipi olarak kapitalist emek sözleşmesinin bulunduğu kapitalist toplumları gösterebileceğimizi belirtmektedir. Halbuki, sınıflar yalnızca üretim araçlarının özel mülkiyeti üzerinden tanımlanmaz, ATÜT ya da feodalizmin hakim olduğu toplumlarda, artık değere el konulması mekanizmaları da sınıfları tanımlı hale getiren süreçlerdir. Giddens'in sınıfı böyle tanımlaması, kapitalizm öncesi toplumlarda artık değere el koyma ile sınıflar ve sömürü arasındaki ilişkileri kopartmaya yöneliktir. Kapitalizm öncesi toplumlarda (antik, köleci, Asyatik, feodal) artık değere el koyma biçimleri, çıkarları birbiriyle çelişen sınıfları ve toplumsal tabakaları ortaya çıkaran dinamikti ve bu dinamik söz konusu toplumların içsel değişimlerinin belirleyeniydi. Diğer belirleyenler ise, ekolojik olaylar ve savaşlar gibi dışsal gelişmelerdir. Doğrudan üreticinin ürettiği ürünlerden belirlenmiş bir kısmını toprak sahibi, tımar sahibi ya da merkezi otoriteye vermek zorunda olduğu durumları, geleneğin bağlayıcı gücüyle açıklayan Giddens, üreticiler ilgili mallara ihtiyaç hissetmediklerinde artık ürüne el konulmasının sömürü olarak ele alınamayacağını belirtmektedir (2000:119). Giddens'in bu satırları, artık ürün yaratılmasını doğrudan üreticilerin gönüllü biçimde ve bir ölçüde de tesadüfi olarak üretip devletin ya da başka bir otorite sahibi güç tarafından elde ettiği bir şey gibi gördüğü kapitalizm öncesi toplumlarda artık ürünün önemsiz olduğunu düşündüğünü göstermektedir. Bu yaklaşım söz konusu toplumlarda devletin ve toplumsal sınıfların nasıl varlıklarını sürdürebildikleri sorusunu gündeme getirmektedir. İlerleyen sayfalarda Giddens, bu soruya yanıt vermemekte, kapitalizm öncesi toplumun bu özellikleri ile kapitalist toplumu karşılaştırarak tarihsel materyalizmin yanlışlıklarını "ortaya koymaya" devam etmektedir!

Bunlara ek olarak, Giddens'in kitabında Marksizme ve tarihsel materyalizme doğaya yaklaşım konusunda getirilen eleştirinin de sorgulanması gerekmektedir. Tarihsel materyalizmin sömürüyü yalnızca sınıflar arası ilişkilerde gördüğünü söyleyen Giddens, Marx'ın ilk yazıları (örnek olarak 1844 *Elyazmaları*'ni veriyor) dışında, bu teorinin doğanın sömürülmesini dikkate almadığını ya da söz konusu sömürüyü insan çıkarları bakımından basit bir biçimde 'araçsal' ve 'tarafsız' olarak ele aldığını iddia ederek yanılmaktadır. Marx'ın *Kapital, Gotha Erfurt Programının Eleştirisi* gibi 'son' yazılarında da insan-doğa ilişkisi bir sömürü biçiminde değil, "doğayla mübadele" anlamına gelen ve ortak bilinçli bir hakimiyeti anlatan *staffechel* kavramıyla açıklanmaktadır. Başka bir deyişle Marx, yaşam koşullarını ortadan kaldıran bir hakimiyet ve antagonistik bir insan-doğa ilişkisi yerine, "çalgısını ustalıklı çalan bir müzisyenin çalgısına hakim olması" biçiminde bir mübadeleyi savunmaktadır (Grundmann, 1991: 24-25). Söz konusu mübadele anlayışının en özlü ifadelerinden birini Marx ve Engels'in şu satırlarında görmek mümkündür:

"Emek her türlü zenginliğin kaynağı değildir. Emek kadar doğa da kullanım değerleri (maddi zenginlik tabii ki bunlardan ibarettir!) üreten bir kaynaktır; zaten emeğin kendisi de bir doğal gücün, insanın işgücünün tezahüründen başka bir şey değildir (Marx ve Engels, 1989: 22-23)".

Değerlendirme ve Sonuç

İlk olarak, özetleyici ve toparlayıcı olması açısından Giddens'in TMÇE kitabına yönelik eleştirilerimi bir kez daha toplu biçimde vermek istiyorum. Bu eleştirilerin başında yapılaşma teorisinde öznelci bir konuma düşüp, toplumsal gelişmeyi analiz ederken, 'güç ve egemenlik -yapılan-indirgemeci' bir konuma düşmesi gelmektedir. Benzer bir duruma düştüğü bir başka nokta da tarihsel materyalizmi eleştirip yeni bir tarih anlayışı geliştirirken, onun üretici güçler/üretim ilişkileri diyalektiği içinde tanımlanan (ATÜT dışındaki) bütün dönemleştirmelerini (ilkel komünal, antik köleci, feodal) kullanmaya devam etmesi, yeni tanımlama ve dönemleştirmeler geliştirememesi; onu 'evrimci' diye nitelendirirken kendisinin de kabile toplumları, sınıflara-bölünmüş toplum, kapitalist toplum biçiminde bir şemaya bağlı kalmasıdır. Diğer eleştirileri ise sınıflı sistemlerden önceki toplumlarda insanlar arasında sömürünün bulunduğunu ima edip, bunu muğlak bırakırken kapitalizm öncesi toplumlarda -onun tabiriyle sınıflara- bölünmüş toplumlarda- artığa el koymamanın bir sınıfsal sömürüyü ifade etmediğini öne sürmesi (2000: 65-6), emek kavramı yerine onun ekonomik ve toplumsal işlevleri olan dönüşüm ve dolayımı, 'dönüşüm/dolayım ilişkileri' adı altında kullanması (2000:57-8), kapitalistin işçiye ihtiyaç duyması gibi işçinin de kapitaliste ihtiyaç duyduğunu iddia etmesi (2000:121); gücün ve egemenliğin temeli olarak sunulan ve toplumsal etkinliğin sabit bir özelliği olarak kabul ettiği 'insan eylemi ile dönüştürücü kapasite arasındaki mantıksal ilişki' gibi pek çok temel önemdeki noktanın sonradan açıklanmadan karanlıkta bırakılması biçiminde sıralamak mümkündür. Bunların yanında, TMÇE'deki çeşitli ifade sorunlarına da değinmek gerekiyor. Kitabın pek çok yerinde "bu dediğim şu demek değildir", dedikten sonra ne dediğini ya söylememek ya da anlaşılmaz/çapraşık formüllerle söylemek, yeni kelimeler uydurmak, bilinen kelimeleri yeniden tanımlamak gibi post-yapısalcıları (özellikle de yapı bozumcuları) çağırıştıran kelime oyunları Giddens'in TMÇE'de sık başvurduğu bir yöntem olarak eleştiriye hak etmektedir.

TMÇE kitabının büyükçe bir bölümünde 'üretim tarzı' kavramının şu ya da bu şekilde kullanışlı bir araç olduğu fikrini çürütmeye çalışan Giddens, tarihsel dönüşümlerin mantığının üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin diyalektiğiyle değil, uğraksal (ayrı ayrı olaylardan meydana gelmiş) geçişlerle açıklanabileceğini ileri sürmektedir. Tarihsel materyalizmin özünün ifade edildiği *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı'nın Önsözü*

bu nedenle, kitapta bilinçli olarak seçilmiş bir hedeftir. Althusser ve yapısalcılardan beri *Katki*'nin bu bölümü birçok Marxist tarafından da 'evrimci', 'işlevselci' yanları olan tartışmalı bir pasaj olarak görülmekteydi. Halbuki, Marx'ın çalışmaları sonucunda ulaşılmış olduğunu ve incelemelerine kılavuzluk ettiğini belirttiği bu pasajın kendisi tarihsel materyalizmin özünü oluşturmaktadır:

(...) Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklardır. Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile -ki, bu, bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir-, hukuki, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri ideolojik şekilleri ayırt etmek gerekir. Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm verilmezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da, bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi göz önünde tutularak, bir hükme varılmaz; tam tersine, bu değerlendirmeleri maddi hayatın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir. İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. Onun içindir ki, insanlık kendi önüne, ancak çözüme bağlayabileceği sorunları koyar. Çünkü yakından bakıldığında, her zaman görülecektir ki, sorunun kendisi ancak onu çözüme bağlayacak olan maddi koşulların mevcut olduğu ya da gelişmekte bulunduğu yerde ortaya çıkar. Geniş çizgileriyle, Asya (tipi) üretim tarzı, antik çağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilirler. Burjuva üretim ilişkileri, toplumsal üretim sürecinin en son uzlaşmaz karşıtlıktaki biçimidir -bireysel bir karşıtlık anlamında değil, birey-

lerin toplumsal varlık koşullarından doğan bir karşıtlık anlamında; bununla birlikte burjuva toplumunun bağrında gelişen üretici güçler, aynı zamanda, bu karşıtlığı çözüme bağlayacak olan maddi koşulları yaratırlar. Demek ki, bu toplumsal oluşum ile, insan toplumunun tarihöncesi sona ermiş olur (Marx; 1993: 23-4).

Bu satırlar bugün de Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi*'nden başlayarak ortaya koyup geliştirdikleri, sonraki çalışmalarında kendilerine temel aldıkları ve Marksist teorinin toplum-bilimsel odağını oluşturan tarihsel materyalizmi yetkin biçimde özetlemektedir. Bu satırlar birilerinin anladıkları gibi, tarihsel materyalizmin teorik özünü oluşturan ve üretim tarzının oluşturucu unsurları olan üretici güçlerin gelişimi ile üretim ilişkileri arasındaki bağıntının her tarihsel momentte dolaysızca birebir örtüştüğünü söylemek değildir. Marx'ın da belirttiği gibi, üretici güçler toplumsal dünyayı dolaysız olarak biçimlendiremez. Toplumun üretken kapasitesindeki gelişme yalnızca, toplumun sosyo-ekonomik evriminin temel biçimlerini, tarihin kaba çizgilerini sınırlar. Örneğin aile olmadan veya çok daha somut ilişkiler olan efendi ile köle arasındaki ilişkiler olmadan, tasarruf da olmaz. Mülkiyet için ise tasarruf aşamasının geçilmiş olması gereklidir (Marx, 1993: 237-9).

Son olarak, bütün önemli tarihsel olayların harekete geçirici gücünü/ ilk nedenini toplumun ekonomik gelişmesinde, üretim ve mübadele tarzlarının dönüşümünde, bunun sonucu olarak toplumun sınıflara bölünmesinde ve bu sınıfların birbirleriyle savaşımalarında arayan bir tarih anlayışına dayanan (Engels, 1998: 18) ve bu özelliği nedeniyle de eşitlik ve özgürlük mücadelesinin en etkili silahlarından biri olan tarihsel materyalizmi bilimsel akademik çalışmalarda kullanarak geliştirmek ve hakim kılmak; dünü, bugünü ve geleceği anlamak ve anlamlı kılmak için bir gerekliliktir.

Notlar

1 Bu nedenle, sosyal refah devleti yerine sosyal yatırım devletini öneren III. Yol (Giddens, 2000:113-4), kapitalizmin 1970'lerden beri süren krizi sonrasında gelişen ekonomik politikalar olarak neo-liberal, politik olarak muhafazakar yeni sağ yenden yapılanmanın sosyal demokratlar eliyle revize edilmiş halidir. İngiliz İşçi Partisi'ni "Yeni İşçi" haline getiren Blair gibi III. Yol'cu lara göre, bir risk toplumunda yaşadığımız şu günlerde devlet artık, ihtiyaca göre işsizlik sigortası, sağlık yardımı vb. yardımlarda bulunmamalıdır, ancak yapacağı yardımı yeni bir iş alanı yaratarak verimli/üretken biçimde kullanabilme kapasitesini gösterenlere yönelmelidir. Bu konuda eleştirel üç çalışma için bknz. Singer, 1999; Panitch, 1999; Petras, 2000.

2 Giddens'ın Türkiye'de yayımlanan bazı kitapları: önce İhtar, sonra Birey yayınlarından *Sosyoloji, Eleştirel Bir Yaklaşım* (Orijinal Baskı 1982), Birey yayınlarından *İleri Toplumların Sınıf Yapısı* (Orijinal Baskı 1973) ve *Üçüncü Yol; Sosyal Demok-*

rasinin Yeniden Dirilişi (Orijinal Baskı 1998), Vadi yayınlarından *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji* (Orijinal Baskı 1972), Ayrıntı yayınlarından *Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm* (Orijinal Baskı 1992), *Modernliğin Sonuçları* (Orijinal Baskı 1992), Metis yayınlarından *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori* (Orijinal Baskı 1992), Alfa yayınlarından *Elimizden Kaçıp Giden Dünya* (Orijinal Baskı 1999).

3 Yazar 6, 7, 8, ve 9. bölümlerde kendisinin de sınıflı toplum olduğunu kabul ettiği, sınıf çatışması ve aktif sınıf mücadelesinin bulunduğu kapitalist toplumda kent, emek disiplini, gündelik yaşam, toplumsal bütünleşme, gözetim, şiddet, ulus-devlet, milliyetçilik, kapitalist devlet, devletin özerkliği gibi konuları ele almaktadır. Son bölüm olan "Kapitalizm ile Sosyalizm Arasında: Çelişki ve Sömürü" başlıklı 10. bölümde dünyadaki pek çok olumsuzlukta (totalitarizm, doğa tahribatı, cinsel eşitsizlik, silahlanma, sömürü) kapitalizm kadar (kitabın yazıldığı yıllarda varolan) sosyalizmin de payının olduğunu iddia etmektedir. Bunların da sömürde şiddet ve askeri gücün rolü ile etnik ve cinsel sömürünün önemini yeterince teorileştirememiş olan Marksizmden ve Marksistlerden kaynaklandığını belirtmektedir (2000: 274).

4 Daha sonra 1985'te TMÇE'nin ikinci cildi gelmiştir. Giddens'in bu kitabı ise *The Nation State and Violence, Volume of Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism* (Ulus-Devlet ve Şiddet: Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Bir Eleştirisinin İkinci Cildi) adıyla yayımlanmıştır.

5 Marx'a göre; Asya (tipi) üretim tarzı, antik çağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilirler (Marx, 1993:23).

6 Bundan sonra TMÇE'ye yapılan göndermeler, örnek olsun (Giddens, 2000: 45) biçiminde değil, (2000:45) biçiminde yapılacaktır.

7 Giddens'in önemli bir kriter olarak ortaya attığı bir kavram olan *time-space distanciation*'u 'zamansal-alansal uzaklaşma' yerine 'zaman-mekan mesafeleşmesi' olarak çevirmek İngilizce orijinaline daha uygun ve anlamı daha iyi karşılıyor gibi görünmektedir.

8 Bu çalışmalardan bazıları; Stanley Diamond, *In Search of Primitive* (İlkelin Araştırılmasında); Marshall Sahlins, *Stone Age Economies* (Taş Devri Ekonomileri); Pierre Clastres, *Society Against the State* (Devlete Karşı Toplum); Marvin Harris, *Cannibal and Kings* (Yamyam ve Krallar) biçiminde sıralanabilir.

9 TÇME'de anlatıldığı kadıyla, Jacobs'un söz konusu kitabının temel tezi, Childe'in ilk kentsel gelişimin neolitik devrimden sonra olduğu biçimindeki önermesi yanlıştır, artık elde edebilen avcı ve toplayıcı toplulukların ticari bir karakol olarak Çatalhöyük gibi kentleri ortaya çıkarması neolitik devrimin ön koşulu olmuştur (Giddens, 2000: 106-7).

10 Çatışma, güç, kaynaklar ve mesafeleşme arasındaki bağlantı, en azından zaman-mekan mesafeleşmesini arttıran bir etki yaratmaktadır.

Kaynakça

- Callinicos, A. (1985) "Anthony Giddens: A Contemporary Critique", *Theory and Society*, 14, 133-66.
Engels, F. (1998) *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm*, çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, Ankara: Sol.